

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ Й ОСВІТИ м. КАМ'ЯНЦЯ-
ПОДІЛЬСЬКОГО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконав: здобувач другого (магістерського)
рівня вищої освіти зі спеціальності
032 Історія та археологія
ХОМІЧ Богдан Олександрович

Науковий керівник:
ФІЛІНЮК Анатолій Григорович
доктор історичних наук, професор,
академік НАН ВО України

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4-7
РОЗДІЛ 1. НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8-25
1.1. Історіографічний огляд наукової літератури з проблеми.....	8-21
1.2. Джерельна основа роботи.....	21-23
1.3. Методологічні засади проєкту.....	23-25
Висновок до розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ м. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	26-47
2.1. Причини і чинники культурних перетворень у м. Кам'янці- Подільському.....	26-31
2.2. Розвиток музичного мистецтва Кам'янця-Подільського.....	31-39
2.3. Театральне життя міста над Смотричем.....	39-47
Висновок до розділу.....	47
РОЗДІЛ 3. АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ І ЗАБУДОВИ МІСТА.....	49-67
3.1. Зміни в сакральній архітектурі губерньського центру.....	49-58
3.2. Характер і специфіка міської забудови.....	58-64
3.3. Місце освітньо-культурних споруд у міському культурному ландшафті.....	64-67
Висновок до розділу.....	67
РОЗДІЛ 4. ЗАГАЛЬНА ТА МИСТЕЦЬКА ОСВІТА КАМ'ЯНЦЯ- ПОДІЛЬСЬКОГО.....	67-92
4.1. Розвиток початкової і середньої освіти.....	67-78
4.2. Витоки художньо-ремісничої освіти.....	78-86
4.3. Становлення й розвиток музичної освіти.....	86-93

Висновок до розділу.....	93
ВИСНОВКИ.....	94-97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	98-123
ДОДАТКИ.....	124-129

ВСТУП

Актуальність теми. Культура України та культурна спадщина її регіонів відіграє важливу роль у розвитку гармонійного українського суспільства. Прагнення поглибити наші знання про історію та культуру народу зумовлює потребу в дослідженнях на регіональному рівні. Інтеграція нашої національної культури до загальноєвропейської, створення умов для виховання української еліти, національних мистецьких кадрів, впровадження в науковий обіг досі недосліджених тем та нерозробленість згаданих позицій зумовили вибір теми магістерського проекту, пов'язаного з вивченням і висвітленням розвитку культури м. Кам'янця-Подільського в другій половині XIX – на початку XX ст.

Відтворити достовірну правду історії, у тому числі й історію української культури та мистецтва, зокрема, культурної спадщини як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях можливо лише при науковому використанні фактів.

Отже, виникає необхідність науково проаналізувати нові підходи до проблеми вивчення документальних матеріалів з метою відтворення реальної картини минулого й включення важливих фактів історії до скарбниці народного надбання. А це можливо лише за умови, коли історичний процес буде правдиво відображений в усьому його розмаїтті, складності та суперечностях. У зв'язку з цим важливо глибше й повніше осмислити історичний, морально-етичний та культурний досвід предків нашого краю і водночас зрозуміти його спорідненість з досвідом європейської та світової культури.

Актуальність дослідження культурного життя на Поділлі у другій половині XIX – першій половині XX ст. зумовлює загальноновизнана у вітчизняній гуманітарній науці тенденція осмислення цінності, значущості кожного окремого регіону, намагання висвітлити маловідомі факти, що сприяє багатоскладовому, системному підходу до вивчення культури нації.

Варто зазначити, що розвитку культури на Поділлі, зокрема в Кам'янці-Подільському, в другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено чимало

досліджень. Але в більшості з них науковці звертають увагу переважно на загальні проблеми розвитку освіти та культури Поділля та його частин, а також на історію окремих культурно-освітніх закладів. Отож, актуальним для досліджень залишається ще чимало аспектів зазначеної тематики.

Об'єктом дослідження виступає культурне життя у м. Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом роботи є розвиток різних сфер культурного життя в місті у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел і різноманітної наукової літератури виокремити характерні риси у розвитку культури губерньського центру в досліджуваному періоді та сформувані цілісне бачення змін у його культурному ландшафті та культурі загалом упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Виходячи із даної мети, у роботі ставляться такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати стан висвітлення обраної проблеми в науковій літературі та відзначити внесок у цьому професійних дослідників і краєзнавців;
- охарактеризувати інформаційний потенціал і репрезентативність джерельної бази дослідження;
- розкрити методологічні та дослідницькі можливості використаних у роботі принципів і методів для виконання магістерського проекту;
- дослідити умови та чинники, в яких розвивалася культура м. Кам'янця-Подільського в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- висвітлити зміст та особливості мистецького життя губерньського центру, зокрема його музичної та театральної частин;
- простежити зміни архітектури та образотворчого мистецтва в місті над Смотричем у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- дати характеристику перетворень в сфері міської загальної і мистецької освіти та просвіти;
- з'ясувати місце і роль громадських організацій в культурному поступі міста і Поділля в досліджуваний період.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з початку 60-х рр. XIX ст. до 1914 р. Нижня межа пов'язана початком порівняно динамічного розвитку та інтенсивних і значущих змін у різних галузях культури Поділля та м. Кам'янець-Подільського; верхня датується початком Першої світової війни, що вкрай негативно позначилася на культурному поступі губерньського центру. Адже саме з цього часу починають свій відлік функціонування низки нових початкових, середніх і середньо-технічних навчальних закладів; посилюються міжкультурні взаємовпливи, увиразнюються тенденції професіоналізації культури. Поряд із цим, Кам'янець-Подільський перетворюється у важливий осередок формування субрегіональних мистецьких традицій у композиторській творчості, професійному театральному та образотворчому мистецтві, архітектурі та містозабудові, які в подальшому значно вплинули на культурне життя Подільського регіону.

Територіальними межами роботи є землі м. Кам'янець-Подільського як центру Подільської губернії, межі якого істотно збільшилися в другій половині XIX – на початку XX ст. за рахунок Нового плану, де активно велась житлова, громадська і церковна забудова.

Методи дослідження. Робота спирається на методологічні засади, пов'язані із загальновизнаними принципами об'єктивності та історизму, логічності, всебічності й підходами багатовимірності, системності і діалектики. Винятково важливими при написанні роботи стали наступні методи:

– конкретно-історичний – для розгляду культурного життя регіону в контексті відповідних політичних та соціальних чинників;

– історико-порівняльний, застосування якого дає можливість охарактеризувати етапи становлення культурного життя Поділля в його поступовому розвитку;

– історико-системний – для відтворення цілісної картини освітнього, церковного, музичного, архітектурного та театрального життя регіону з окремих розрізнених фактів, подій, відомостей;

– логічно-узагальнюючий, застосування якого дозволяє виявити якісні локальні особливості культурного життя Поділля як складової окремого регіону України у зазначений період.

Наукова новизна роботи полягає в постановці проблеми, яка досі комплексно не висвітлювалася в науковій літературі.

Практичне значення. Одержані матеріали можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях і при вивченні історії в загальноосвітніх школах. Крім того, опрацьований нами матеріал може стати у нагоді студентам історичних факультетів під час їхньої підготовки до практичних й семінарських занять із означеної проблематики.

Апробація результатів дослідження відбулася у доповіді “Подольские епархиальные ведомости” як джерело вивчення розвитку культури Кам’янець-Подільського другої половини XIX – початку XX ст.” на звітній науковій конференції студентів і магістрантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в квітні 2023 р. За результатами дослідження здійснено дві публікації: одну однойменну з доповіддю та іншу “Польська школа в українській музиці другої половини XIX ст.” в збірниках наукових праць студентів і магістрантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за 2023 р.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданням дослідження. Магістерська робота складається з вступу, чотирьох розділів, кожен з яких поділений на три підрозділи, прикінцевих висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

У першому розділі подано характеристику історіографії, основних джерел та методології дослідження. Зазначимо, що у дослідженні даної теми значну роль відіграли А. Філінюк, В. Іванов, Л. Овчаренко, М. Кузів, Н. Шип, Т. Зузяк, Т. Пламеницька, Н. Урсу, Л. Баженов, І. Ян, С. Єсюнін, О. Кошель, тощо. Багато праць показують перебіг різних сфер культурного життя Поділля. Автори підійшли до висвітлення інформації з неупередженим ставленням, зображуючи події без перебільшень. У великій кількості видань розкриваються питання культурно-освітнього, мистецького розвитку міста та його активної архітектурної забудови протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Зобразити цілісну картину культурних перетворень у зазначений період допомогли матеріали архівів. Зокрема, використано матеріали Центрального державного історичного архіву України в Києві, Державного архіву Хмельницької області, Відомчого архіву Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, приватної архівної колекції Л. Овчаренко. Також значний пласт інформації було взято з періодичних видань, мемуарів та спогадів. Зокрема велику цінність для висвітлення особливостей культурного життя міста представляють «Подольские епархиальные ведомости».

Під час дослідження даної теми було застосовано загальні наукові принципи та методи: об'єктивності, історизму, логічності, всебічності, багатовимірності, системності та діалектики. Також використано конкретно-історичний, історико-системний, історико-порівняльний та логічно-узагальнюючий методи дослідження.

У другому розділі охарактеризовано основні причини та чинники культурних перетворень, розвиток музичного та театрального мистецтва міста. Культурний ландшафт Кам'янця-Подільського сформували різні мотивовані інтелігенти, які проводили широку культурну роботу. Старі культурні здобутки доповнювалися та постійно збагачувалися, причому зв'язок з традиціями не

було порушено. Значну роль у культурному поступі відігравали представники різних етнічних груп, що проживали у місті.

Значного успіху у підготовці музикантів досягли спеціальні музичні заклади та окремі особистості-ентузіасти. Вони закладали основи професіоналізму, формували виконавські традиції, працювали над розвитком та вдосконаленням навчальних закладів у перспективі наступних десятиліть. Не можна заперечувати великий вплив на розвиток музичного мистецтва міста з боку представників польської школи української музики: А. Коціпінський, В. Заремба, М. Завадський, Т. Ганицький, тощо.

Театральне мистецтво Кам'янця-Подільського протягом ХІХ та початку ХХ ст. характеризувалося кількома загальними тенденціями. Театральні діячі польського походження відігравали особливо визначну роль у сфері театального мистецтва. Саме вони були ініціаторами перших театральних вистав. Створення спеціалізованих театральних будівель у Кам'янці-Подільському стало значним поворотним моментом у культурно-мистецькому житті регіону. Важливим також була поява, розвиток та функціонування мандрівних театральних колективів.

У третьому розділі висвітлено основні зміни у архітектурному обличчі Кам'янця-Подільського другої половини ХІХ-початку ХХ ст. Надано характеристику церковним спорудам міста, що були побудовані або відреставровані у зазначений період. Доволі інтенсивне церковне будівництво було пов'язане, перш за все, з бажанням укріпити позиції російської православної церкви на теренах Поділля.

Простежувалися відчутні зміни й у світській архітектурі Кам'янця-Подільського. Основним досягненням можна вважати спорудження Новопланівського мосту та подальшу розбудову Нового плану. На його території активно поставали різноманітні громадські, культурно-розважальні та культурно-освітні споруди. Відкривалися навчальні заклади, бібліотеки, лікарні, перші кінотеатри, тощо. Ці споруди відігравали важливу роль у

формуванні культурного ландшафту Кам'янця-Подільського другої половини XIX-початку XX ст.

У четвертому розділі було проведено аналіз основних тенденцій розвитку різних галузей освіти Кам'янця-Подільського в означений період. Друга половина XIX ст. стала періодом якісних перетворень у початковій та середній освіті на території Поділля. Основна увага приділялася необхідності включення педагогічних принципів до системи освіти навчальних духовних закладів. Ключовим досягненням у жіночій освіті міста стало відкриття Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії. На початку XX ст. розпочинається процес інституціоналізації професійної педагогічної освіти на території Подільської губернії. Саме цей період характеризувався безпрецедентним сплеском розвитку у сферах філософії та педагогіки. Видатні діячі в галузі освіти і культури, відомі педагоги, активно відстоювали збереження національного характеру шкільної освіти.

Місто Кам'янець-Подільський відіграло значну роль як центр художньо-ремісничої освіти на території колишньої Правобережної України. Її активний розвиток припав на початок XX століття, коли було створено класи з малювання, до складу яких входив гончарний відділ. Вирішальну роль у цьому процесі відіграв В. Розвадовський. Класи з малювання заклали основу для створення інших художньо-ремісничих навчальних закладів на Поділлі. Пізніше вони були перетворені у Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу навчальну майстерню, що спеціалізувалася на кераміці. Її діяльність можна охарактеризувати як успішну та конструктивну. Це стало можливим завдяки зусиллям компетентних керівників навчальної майстерні: М. Рюта та В. Гагенмейстера.

Активно розвивалася музична освіта завдяки зусиллям представників польської школи української музики. На початку XX століття у Кам'янці-Подільському був відкритий перший професійний заклад музичної освіти-

музична школа Т. Ганицького, яка виховала велику кількість майбутніх талановитих виконавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України в Києві

Фонд. 442. Оп. 631.

1. Спр. 46. 12 арк.

Державний архів Хмельницької області

2. Ф. 63. Подільська художня реміснича навчальна майстерня, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії (1904–1917) (1/30).

3. Ф. 64. Подільська духовна семінарія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії (1817–1920) (1/166).

4. Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії (1864–1919) (1/683).

5. Фонд 66. Кам'янець-Подільське середнє 8-класне технічне училище, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1903–1920 рр. 1738 справ

6. Фонд 317. Кам'янець-Подільське приватне, з повними правами, 8 класне комерційне училище Подгурського, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії (683 справи).

7. Фонд 318 Кам'янець-Подільське приватне комерційне училище Я. Г. Мазінга, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії

8. Фонд 319 Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії.

9. Ф. 684. Кам'янецька приватна жіноча гімназія Славутинської. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії (1915–1922) (1/2).

**Відомчий архів Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника**

10. КПМ. Д/п.556. а. 69.

11. КПМ д/п. 556/2-3.

Приватний архів Людмили Овчаренко

12. Ерн-Гагенмейстер О. В. Спогади. Львів. 08.01.2010.

Опубліковані джерела

13. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям / [под ред. М. В. Довнар-Запольского]. Киев: Издательство товарищества Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. С. 911–1068.

14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X: Подольская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Департамента генерального штаба, 1849. Ч. 2.

15. Обзор Подольской губернии за 1902 год. Подольский Губернский Статистический комитет. Каменец-Подольский, 1903. 212 с.

16. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Каменец-Подольский, 1901. 456 с.

17. Обзор Подольской губернии за 1894 год. Б. м., Б. г.

18. Обзор Подольской губернии за 1908 год. Б. м., Б. г.

19. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольск: Тип. губ. правл., 1885.

20. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [сост. В. Филимонов]. Каменец-Подольск: Издательство губернского статистического комитета, 1911. 296 с.

21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. Статист. комитета МВД, 1904. Т. XXXII. Подольская губерния. 285 с.

22. Подольская губерния. Город Каменец-Подольский. Каменецкий уезд. Б.м., Б.в. 47 с.

23. Положение о начальных народных училищах, Высочайше утвержденное 14 июля 1864 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1867. Собрание второе. Т. 39. Отд. 1. № 41068. С. 613–618. URL:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D1%85_%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%B0%D1%85_1864_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0.djvu

24. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы. Каменец-Подольск: Тип. Свято-Троицкого Братства, 1915. 95 с.

25. Батюшков П. Н. Подолье: исторический нарис. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1891. XXXI, 264, 99, (1) с.

26. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 296с.

27. Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1888. 678 с.

28. Данильченко Н. Народне юридические обычаи и народне верования, суеверия и предрассудки, записане в Литинском уезде. Каменем-Подольск, 1869. 56 с.

29. Инструкция Центрального Статистического Комитета Губернским Статистическим Комитетам по предметам Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношении. Каменец-Подольский, 1873. С. 1–9.

30. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. Каменец-Подольский, 1866. 356 с.

31. Історія української культури. Збірник матеріалів і документів / [за ред.: докт. іст. наук, проф. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука]. Київ: Вища школа, 2000. 607 с.: іл.
32. Коціпінський А. Г. Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії. Київ; Кам'янець-Подільський, 1862. 306 с. // URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002499
33. Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. 645 с.
34. Музей Подольского церковного историко-археологического общества: Опись предметов старины. – Каменец-Подольск, 1909.
35. Прусевич А. Народное вышивание Подольской губернии. Киев, 1916.
36. Сецинский Е. Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. 273 с.
37. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Каменец-Подольск, 1875. Вып. 1–2. 182 с.
38. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия на Подолии. Каменец-Подольский: Тип. губернского правления, 1872.
39. Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі. Муровані церкви на Поділлі / [передм. та упоряд. А. М. Трембіцький]. Хмельницький, 2009. 40 с.
40. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / [под ред. Е. Сецинского]. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. 1266 с.
41. Шероцкий К. Расписная пасека (Археологическая заметка). Каменец-Подольский, 1912. 10 с.
42. Александро-Невское попечительство и создаваемый им храм в г. Каменце-Подольском // *Подольские епархиальные ведомости*. 1894. № 33. С. 636–642.

43. Белостоцкий И. Служение Его преосвященства, преосвященного Димитрия, епископа подольского и брацлавского, в кладбищенской церкви г. Каменца-Подольского по случаю храмоваго праздника 12 июня сего 1894 г. // *Подольские епархиальные ведомости*. 1894. № 31. С. 591–598.
44. К истории театра в Юго-Западном крае // *Киевская старина*. 1885. Июнь. Т. XII. С. 458–476.
45. Лебедев И. Слово в день XV выпуска воспитанниц Подольского женского училища духовного ведомства // *Подольские епархиальные ведомости*. 1894. № 29. 557–565.
46. Малиновский Н. П. Очерк по истории реформы средней школы 1804–1910 г // *Русская школа*. 1910. Т. 3. Кн. 9–12. С. 39–66.
47. Недобильский А. О Каменец-Подольском театре // *Подольские губернские ведомости: Часть неофициальная*, 1862. № 49.
48. О приглашении духовенства Подольской епархии к собиранию этнографических сведений по Подольской губернии: Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // *Подольские епархиальные ведомости*. 1869. №18. С. 283–293.
49. Осетрова Г. Піаніст від народження // *Подольнин*. 2017. 12 травня.
50. Программа для собирания народных юридических обычаев // *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 14. С.181–185.
51. Программа для собирания народных юридических обычаев // *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 16. С. 211–220.
52. Программа для собирания народных юридических обычаев // *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 18. С. 243–260.
53. Прусевич А. Гончарный промысел Подольской губернии // *Кустарные промыслы Подольской губернии*. Киев, 1916. С. 64–72.
54. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // *Экономическая жизнь Подолши*. 1913.
55. Свидзинский В.Ф. Ткацкий промысел в Подольской губернии // *Кустарные промыслы Подольской губернии*. Киев, 1916.

56. Сеницкий Д. Каменецкій Свято-Троицкій первокласный монастырь // *Подольские епархиальные ведомости*. 1868. № 18–21.

57. Сул-ский И. Народные чтения в г. Каменец-Подольске в зимний сезон 1893/4 г. // *Подольские епархиальные ведомости*. 1894. №. 27. С. 522–525.

58. Троицкий П. Закладка каменного моста в губернском городе Каменце 1864 г. 12 июня и речь по сему случаю, произнесённая его преосвященством, преосвященнейшим Леонтием, епископом Подольским и Брацлавским // *Подольские епархиальные ведомости*. 1864. № 13 (1 июля). С. 476–482.

59. Троицкий П. Каменецкій Кафедральный Свято-Іоанно-Предтечевскій Соборъ // *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 2. С. 28–33.

60. Троицкий П. Открытие женской Мариинской гимназии в городе Каменце // *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 7. С. 253–260.

61. Шероцкий К. Подольские "колядки" и "щедровки" // *Подольские епархиальные ведомости*. 1908. № 1.

62. Шероцкий К. Черты архаичной и древнехристианской живописи на украинских писанках // *Православная Подолия*. 1909. № 15–18. С. 441–446.

63. Шипович И. Борьба России с Наполеоном и отношение к ней Подольского духовенства // *Православная Подолия*. Каменец-Подольский: Тип. Свято-Троицкого братства, 1912. № 30. С. 18–28.

64. Чырский М. Освящение обновленной Николаевской церкви г. Каменца Его Преосвященством, преосвященным Димитрием, епископом подольским и брацлавским, 29 мая сего 1894 года // *Подольские епархиальные ведомости*. 1894. № 30. С. 579–583.

65. Шаблювский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии // *Православная Подолия*. 1906. № 5. С. 19–29.

Мемуари, спогади

66. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 2 [упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук]. Вінниця : ТОВ Консоль, 2011. 416 с.

67. Роот Н. Ф. Ежегодник Министерства Торговли и Промышленности по вопросам художественно-промышленного образования. Киев: Киевская художественно-ремесленная мастерская печатного дела, 1913. Вып.1. 200 с.

Періодичні видання

68. Подольские епархиальные ведомости. 1898. № 2. С. 42–48.
 69. Подолия. 1914. № 37. 26 марта. С. 3.
 70. Подолия. 1906. № 239. 26 октября. С. 1.
 71. Подолия. 1914. № 28. 5 марта С. 3.
 72. Подолянин. 1914. № 1000. 11 марта. С. 4.
 73. Подолянин. 1914. № 967. 30 января.
 74. Подолянин. 1914. № 974. 7 февраля. С. 4.

Монографії, статті, наукові видання

75. Айвазян О. Бібліотека Подільської духовної семінарії (середина XIX – початок XX ст. С. 76–// *British journal of Science, Education and Cukture* // URL: http://lib.khmnu.edu.ua/about_library/naukova_robota/2014/ayvazian.pdf

76. Александра М. Ф., Винокур І. С., Гарнага І. В., Коваленко Л. А., Ланевський В. П. Кам'янець-Подільський // *Історія міст і сіл України. Хмельницька область*. Київ: Голов. Редакція УРЕ АН УРСР, 1971. С. 297–323.

77. Антошко М. О. Театральне життя Подільського краю кінця XIX – початку XX століття // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 3. С. 236–241.

78. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 255 с.

79. Баженов Л. В., Задорожнюк В. Л. Володимир Січинський і Україна: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 352 с.: іл.

80. Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Основні етапи діяльності подільських “Просвіт” у 1906–1923 рр. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам’янець-Подільський* : Оіюм, 2009. Т. 13. С. 83-91.
81. Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання. Монографія. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. 152 с.
82. Блажевич Ю. І. Нариси історії православ’я Поділля-Хмельниччини. наук.-попул. моногр. вид. / [Хмельниц. міська орг. Нац. спілки краєзнавців України, Хмельниц. обл. громад. орг. архівістів та дослід. Поділля “Поклик віків”]. Хмельницький : Сікорська С. В., 2017. 337 с.
83. Блажевич Ю. Православна церква Поділля в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: історіографічний аспект // *Український історичний збірник*. 2007. Вип. 10. С. 265–278.
84. Блажевич Ю. І., Блажевич О. І. Подільська єпархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.) // *Хмельницькі краєзнавчі студії : науково-краєзн. збірник*. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 6. С. 39–44.
85. Бондар М. П. Українська культура на переломі епох (кінець XIX ст. – 1920) // *Історія української культури. У п’яти т. Т. 5. Кн. 1: Українська культура XX – початку XXI століть*. Київ: Наук. думка, 2011. С. 23-112.
86. Будзей О. В. Вулицями Кам’янця-Подільського. Львів: Світ, 2005. 272 с.
87. Будзей О. Покровська, сестра Георгіївської: Ювілеї // *Подільнин*. 2011. 28 жовтня. С. 6 // URL: https://kampod.at.ua/publ/turizm/na_mari_kamyantsa/pokrovska_sestra_georgijivskoji/20-1-0-485
88. Вороліс М. Г. Стан середньої освіти на Поділлі у 1891–1901 рр. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2007. Вип. 12. С. 187–189 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2007_12_44

89. Вороліс М. Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 1999. Вип. 1. С. 42–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_1999_1_10

90. Вороліс М. Г. Церковнопарафіяльні школи на поділлі в другій половині XIX ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2003. Вип. 5. С. 34–36 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2003_5_9

91. Гайдук Ю. Р., Скибіцька Т. Р. Розвиток музейної справи на Поділлі: загальний огляд (кінець XIX – перша чверть XX ст.) // *Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.* Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2015. С. 16–18.

92. Гарба В. На золотій ниві Поділля. Подільська духовна семінарія на службі нації 1797–1919. Історична монографія та спогади сучасників. Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США. Кліфтон, 1970. 170 с.

93. Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький. Літературний портрет. Київ: Держ. вид-во худ. літератури, 1959. 154 с.

94. Герасимова Г. П. Свидницький Анатолій Патрикійович // *Енциклопедія історії України: У 10 т. [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил–С. С. 472.*

95. Герман О. М. Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: дис...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / О. М. Герман. Тернопіль, 1995. 228 с.

96. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) Київ: Укр. письменник, 2014. 494 [1] с.

97. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. Київ, 1971. 164 с.

98. Григоренко О. П. Бібліотечна справа в містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття // URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/16592/1/61-577-590.pdf>.

99. Григоренко О. П. Формування публічних бібліотек у містах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 117–123.

100. Гринишина М. Театральна культура рубежу XIX – XX століть : реалізм, дискурс / [Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучасного мистецтва]. Київ : Фенікс, 2013. 343 с.

101. Гурина Л. Кам'янець-Подільський як музичний центр другої половини XIX – початку XX ст. // *Вісник Львівської музичної академії імені М. Лисенка.* 2015. Вип. 21. С. 69–78.

102. Гуцал Р. Історія подільської культури XIX – початку XX століть: україно-польська мистецька інтеграція // *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2023. Вип. 61. Т. 1. С. 97–102.

103. Дей О. І. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ, 1974. 781 с.

104. Додонова Г. В. Культурно-просвітницька діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Укр. іст. журн.* 2011. № 3. С. 89–94.

105. Дорогих Л. Аматорське мистецтво як історико-культурне явище (на матеріалах України другої половини XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / Л. Дорогих. Київ, 1998. 20 с.

106. Дорошенко Д. І. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // *Україна.* 1907. Т. IV. Кн. 2/3. Ч. 2. С. 29.

107. Дробна І. В. Історико-архітектурний розвиток Кам'янця-Подільського за документальними листівками кінця XIX – початку XX ст. //

- URL: <http://kphistory.com.ua/drobna-i-v-istoryko-arhitekturnyj-rozvytok-kamyantsya-podilskoho-za-dokumentalnymy-lystivkamy-kintsya-hih-pochatku-hh-st/>.
108. Забочень М. *Він ішов і йшов до народу* // Освіта. 1995. № 42-43
109. Жук А. *Українські народні килими: Хмельницька обл.* Київ, 1966. 59 с.
110. Жук Н. Й. *Анатолій Свидницький. Літературний портрет.* Київ: Вид-во худ. літератури “Дніпро”, 1987. 150 с.
111. Єремєєва І. В. *Православна церква та повсякденне життя театральних Праці центру пам’яткознавства: зб. наук. пр.* Київ, 2010. С. 39–50.
112. Єсюнін С. М. *Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11. С. 198–218.
113. Єсюнін С. *Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія.* Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 366 с.
114. *Історія української культури. У 5 томах. Т. 5. Кн. 1. Українська культура XX – початку XXI ст.* Київ: Наук. думка, 2005. 1293 с.
115. Завальнюк А. Ф. *Особливості музичної творчості українського композитора Миколи Леонтовича // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2016. Вип. 24. С. 56–62.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2016_24_11
116. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. *Кам’янець-подільська російська публічна бібліотека наприкінці XIX – на початку XX ст. // Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність: зб. наук. праць.* Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Поділ. держ. ун-т, ІВВ, 2004. С. 66–69.
117. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. *Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 3–16.

118. Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 264–270.
119. Задорожнюк А. Б. Храм Олександра Невського в історії та планувальній структурі Кам'янця-Подільського // *Освіта, наука і культура на Поділлі.* 2011. Т. 17. С. 386–396 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkr_2011_17_39
120. Зузяк Т. П. Особливості становлення жіночої гімназійної освіти на Поділлі на початку XX ст. // *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2017. Вип. 77 (1). С. 18-22 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_77%281%29__5
121. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Вінниця, 2017, 451 с.
122. Іванов В. Тадеуш Ганицький (1844–1937). Монографія. Вінниця: Розвиток, 2007. 124 с.
123. Іліницька Н. С. Культурно-мистецькі традиції Поділля як формотворчий музичний чинник // *Педагогічний вісник.* 2011. Вип. 9. С. 136–140.
124. Казимиров О. Український аматорський театр: дожовтневий період. Київ: Мистецтво, 1965. 133 с.
125. Карпенко Т. П. Подільський фольклор – основа фортепіанного доробку Михайла Завадського // *Мистецька спадщина Поділля у контексті політкультурного європейського простору: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 68–71.
126. Касап Ж. Витоки і становлення музейної справи на Поділлі (середина XIX – початок XX ст.) // URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Piu_2008_11_37.pdf
127. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

128. Ковальська Г. Кам'янець-Подільський як музичний центр на початку ХХ століття // *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 1 (15). С. 236–240.
129. Кисіль О. Український театр. Київ: Мистецтво, 1968. 259 с.
130. Кияновська Л. Антон Коціпінський: репрезентант польської культури в українській музиці // *Наукові збірки ЛНМА імені М. Лисенка. Серія: Виконавське мистецтво*. Львів: ТеРус, 2013. Вип. 27. С. 26–38.
131. Ковальчук А. М. Історичні передумови виникнення мистецького осередку на Поділлі // *Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору* : зб. наук. пр. за результатами Міжн. наук.-практ. семінару. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 87–92.
132. Колеса Ф. Українська усна словесність. У 4-х ч. Львів, 1938.
133. Колесник П. Й. Степан Руданський. Літературний портрет. Київ: Вид-во худ. літератури, 1971. 112 с.
134. Коляда І. А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць* / [Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реснт (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VIII. С. 212–219.
135. Коломієць Р. Г. Традиції, канони і новації українського театру : початок ХІХ – початок ХХ ст. Кн. 1 / [Акад. мистец. України, Ін-т пробл. сучасн. мистец.]. Київ : Інтертехнологія, 2008. 132 с.
136. Копержинський К. Театральне та музичне життя на Поділлі // *Українська Академія Наук. Записки історично-філологічного відділу*. Київ, 1926. Кн. VII – VIII. С. 113–143.
137. Корифеї українського театру. Матеріали про діяльність театру корифеїв. Київ: Мистецтво, 1982. 310 с.
138. Кошель О. М. Між церквою і наукою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1998. 66 с.

139. Кошель О. М. Подільське церковне історико-археологічне товариство // *Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. науково-практич. конф.* Кам'янець-Подільський, 2004. С. 66–72.

140. Кошель О. М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія : збірник наукових праць.* Вінниця, 2004. С. 113–116.

141. Кошель О. М. Роль “Подольских епархиальных ведомостей” і «Волынских епархиальных ведомостей” у становленні й розвитку регіональних історичних досліджень // *Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 4. С. 298–306.

142. Кошолоп О. Ф. Діяльність громадських організацій із розвитку освіти на території Поділля на початку XX ст. // *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”.* 2013. № 1. С. 107–111.

143. Кошолоп О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_22

144. Кошолоп О. Ф. Розвиток початкової освіти в Подільській губернії в другій половині XIX – початку XX століття. школи грамоти // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія.* 2011. № 35. С. 331–336. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2011_35_78

145. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ, 1966. 244 с.

146. Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Подільська “Просвіта” 1908–1914 рр. у спогадах В. Приходька // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 40-63.

147. Красильникова О. В. Історія українського театру XX сторіччя: монографія / [гол. ред. С. В. Головка]. Київ : Либідь, 1999. 203 с.

148. Краснолуцький П. Кам'янець-Подільські мости. Кам'янець-Подільський, 2006. 164 с.
149. Крижановська О. Театральне життя міста // *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* [/ відп. ред. О. П. Реснт]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 488–516.
150. Круліковська Т. Вокальна творчість Михайла Завадського на шляху формування “української школи” у музиці XIX століття // *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2000. Т. 5. Вип. 29. С. 120–125.
151. Круліковська Т. Портрет Владислава Заремби крізь призму вокальної творчості // *Київське музикознавство. Культурологія та мистецтвознавство*. 2019. № 58. С. 162–174.
152. Круліковська Т. Фортепіанна творчість Михайла Завадського в контексті розвитку української фортепіанної музики XIX ст. // *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2019. Т. 2. Вип. 26. С. 14–20.
153. Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Київ, 1966. 328 с.
154. Кузів М. В. Викладання музики і співу в навчальних закладах Кам'янця-Подільського в кінці XIX – першій половині XX століття // *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ, 2015. Вип. 30–31. Ч. 2. С. 184–188.
155. Кузів М. В. Діяльність закладів музичної освіти Кам'янця-Подільського першої половини XX століття // *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2020. № 29. С. 37–48.
156. Кузів М. В. Діяльність курсів церковного співу на Поділлі кінця XIX – початку XX століття // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. за підсумками звітної конференції викладачів і аспірантів. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 2. С. 107–110.
157. Кузів М. В. З історії розвитку культурного життя м. Кам'янця-Подільського у першій половині XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-*

Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної конференції викладачів. Вип. 5. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 100–102.

158. Кузів М. В. Музично-просвітницькі діячі Кам'яниччини кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. за підсумками звітної конференції викладачів і аспірантів : вип. 5, у 10 т. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 10. С. 181–183.

159. Кузів М. В. Музично-просвітницька діяльність Зденека Комінека у культурному житті Кам'яниччини першої половини ХХ ст.: дис. Канд. мистецтвознавства: спец. 26.0001 теорія та історія культури / Кузів Марія Василівна. Івано-Франківськ, 2018. 209 с.

160. Кузів М. В. Роль духовної семінарії в історії розвитку музичної освіти на Поділлі // *Людина віртуальна: нові горизонти* : зб. наук. праць (за матеріалами ІV Міжнародної науково-практичної конференції 20–21 березня 2017 р.). Монреаль : СРМ «ASF», 2017. Ч. 1. С. 71–73.

161. Кузів М. В. Чеські музиканти в музичній культурі Поділля на початку ХХ століття // *Молодий вчений*. 2015. № 8. (Ч. 1). С. 166–170.

162. Культура Галичини та Поділля: історія, досвід, проблеми: колективна монографія / [за ред. О. Кобзистого та ін.]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 536 с.

163. Культурно-освітні процеси в Україні від ХVІІІ до ХХІ ст. : монографія / [за ред. О. В. Турчинової]. Київ : Видавничий дім “Слово”, 2018. 496 с.

164. Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця: ТОВ “Вінницька міська друкарня”, 2020. 480 с.

165. Лазанська Т. І. Руданський Степан Васильович // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил–С. С. 347.*

166. Левчук О. Історія культури Кам'янець-Подільського. Хмельницький : Аксіома, 2008. 300 с.

167. Лисенко О., Коляда І. Діяльність «Просвіт» серед міського населення // *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / [відп. ред. О. П. Реснт]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 470–487.

168. Лозовий В. Діяльність Подільської “Просвіти” в 1906–1914 рр. // *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. Кам’янець-Подільський, 1996. С. 6–27.

169. Лозовий В. С. Становлення та діяльність першої Подільської Просвіти (1906–1907 рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 31–39.

170. Малий В.В. Рівень освіченості населення Поділля наприкінці XIX ст. // *Культура Поділля: історія і сучасність*. Хмельницький, 1993. С. 276–277.

171. Малий В. В., Комарницький О. Б. Кам’янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866–1890 рр // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 171–182.

172. Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку XX століття / [за ред. Р. Пилипчука НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського]. Київ, 2016. 280 с.

173. Мельник Е. М. Подільська духовна семінарія // *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 16–28.. С. 17.

174. Митці України. Енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. Київ: “Українська енциклопедія імені М. П. Бажана”, 1992. 846 с.

175. Найда Ю. М., Найда В. Ю. Історичні аспекти становлення та розвитку музичних шкіл на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століття // *Актуальні проблеми мистецької підготовки майбутнього вчителя (IX школа методичного досвіду): матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 22–23 листопада 2022 року*. Вінниця, 2022. С. 234–238.

176. Найда Ю. М., Найда В. Ю. Розвиток професійної музичної освіти в спеціальних навчальних закладах Поділля в першій чверті ХХ століття // *Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки; (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2022. № 3. С. 111–116.

177. Нариси з історії інонаціонального театру в Україні ХХ – початку ХХІ століть / [М. О. Гринишина, А. Баканурський, Ю. Раєвська та ін; Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучасного мистецтва; за заг. ред. М. О. Гринишиної; вст. сл. В. Сидоренко]. Київ: Фенікс, 2017. 873, [2], XV с.

178. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / [Ін-т проблем сучасн. мистецтва Академії мистецтв України; гол. ред., упоряд. М. О. Гринишина, В. Сидоренко (голова), І. Д. Безгін, Г. І. Веселовська та ін.]. Київ: Інтертехнологія, 2006. 1054 с.

179. Нариси історії архітектури Української РСР. Київ, 1957. 609 с. С. 65, 71, 73, 74, 76, 81, 82, 113, 221, 222 та ін.

180. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 327 с.

181. Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва. 1915–1975. Т. I / [редкол.: О. Лисяк, Г. Лужницький (гол. ред.), Л. Полтава (літ-мовн. ред.), В. Шашаровський]. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1975. 848 с.

182. Новиков А. Українська драматургія й театр: від найдавніших часів і до початку ХХ ст. Харків : Основа, 2011. 408 с.

183. Овчаренко Л. Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933). Опішне: Українське народознавство, 2015. 1280 с.: іл.

184. Овчаренко Л. Народні виставки картин В'ячеслава Розвадовського (1904–1906) // URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eine_2014_43_10.pdf

185. Овчиннікова Л. В. Локальна ідентичність як соціокультурний феномен: чинники формування та відтворення: дис. канд. соц. наук: спец. 22.00.04 / Л. В. Овчиннікова. Харків, 2012. 192 с.

186. Озимовська Г. Європейська школа в музичній освіті України // *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 8 (72). С. 299–309.
187. Озимовська А. Минулий та сучасний стан музичного мистецтва на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX століття // URL: <http://um.etnolog.org.ua/zmist/2011/274.pdf>
188. Олійник Я. Б., Гнатюк О. М. Територіальна ідентичність населення Подільського регіону : монографія. Київ : ВПЦ “Київський університет”, 2017. 223 с.
189. Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). 191 с.
190. Осетрова Г. Осердя культури Кам’янця // URL http://k-rvisnyk.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1446:2013-01-27-08-39-47&catid=51:2011-07-26-18-53-12&Itemid=98
191. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. Киев: Наук. думка, 1987. 736 с.
192. Папєвська С. О. Архітектурна спадщина Кам’янця-Подільського кінця XIX – початку XX ст. // *Тези доповідей VI Подільської іст.-краєзн. конф. (Секція іст. дожовт. періоду) / [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін.]*. Кам’янець-Подільський, 1985. С. 20–21.
193. Перерва В. С. Конфлікт церковного та міністерського шкільних відомств на Правобережній Україні XIX – початку XX ст.: подільський акцент // *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2010. С. 302–310.
194. Перерва В. С. Церковно-шкільна “революція” у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці // *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2011. Т. 18. С. 29–39.
195. Петров М. Б., Рибак І. В. Кам’янець-Подільський // *Енциклопедія історії України*. Київ: Наук. думка. 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 55–64.

196. Печенюк М. А. Музиканти Кам'яниччини. Хмельницький: Поділля, 2003. 444 с.
197. Печенюк М. А. Музично-творча діяльність митців Поділля – сучасників Ференца Ліста // URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apmp_2011_1_11.pdf.
198. Пилипчук Р. Історія українського театру (від витоків до кінця XIX ст.). Львів : Видавництво ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 356 с.
199. Пільчук І. І. Степан Руданський. Нарис життя і творчості. Київ: Держ. вид-во худ. літератури, 1956. 116 с.
200. Пламеницька О. А. Костьол Босих Кармелітів у Кам'янці-Подільському: До питання авторства та будівельної періодизації // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2010. Вип. 7. С. 164–176.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spdr_2010_7_17
201. Пламеницька О. А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 388 с.
202. Пламеницька О. А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. Київ: Техніка, 2001. 304 с.
203. Поділля / [Артюх Л.Ф., Балущок В.Г., Болтарович З.Є. та ін.]. Київ: Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. 504 с.
204. Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття: автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. І. Попик. Київ, 2003. 20 с.
205. Прищепя О. Побутування книжок в культурному просторі міст Правобережної України (XIX – початок XX ст.) // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія “Історичні науки”*. 2015. Вип. 24. С. 41.

206. Прищепя О. “Місця зустрічі”: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019 с. 688 с.
207. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування – до наших днів // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам’янець-Подільський* : Оіюм, 2009. Т. 14. С. 3–39.
208. Прокопчук В. С., Старенький І. О. *Топонімічний словник Кам’яня-Подільського*. Кам’янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2014. 192 с.
209. Пугач В. Становлення товариства “Просвіта” на Поділлі на початку XX ст. // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_74_10
210. Расщупкін О. І., Трубчанінов С. В. Кам’янець на Поділлі. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2010. 112 с.
211. Реєнт О. Міста і містечка Поділля: регіональні особливості промислового розвитку // *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / [відп. ред. О. П. Реєнт]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 126–142.
212. Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія і сучасність. Науковий збірник / [за заг. ред. В.М. Олуйка, А.М. Колодного]. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту управління та права, 2002. 230 с.
213. Римар Р. С. Історія театру в Кам’яниці-Подільському до 30-х рр. XX століття // *Педагогічний дискурс*. 2010. Вип. 8. С. 198–200.
214. Римар Р. Роль діячів культури польського походження в музичному житті Подільського краю (друга половина XIX – початок XX століття) // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та Національної музичної академії України імені Петра Чайковського. Сер. Мистецтвознавство*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. № 2 (14). С. 18–24.
215. Романицький Б. Український театр в минулому і тепер. Київ: Держполітвидав УРСР, 1950. 130 с.

216. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
217. Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // *Освіта, наука, культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т. 5.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 80 – 90.
218. Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільського середнього технічного училища (1903–1919 рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 2. С. 147–158.
219. Сесак І. В. Освіта на Поділлі: у двох частинах. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. 2. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. 184 с.
220. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. 250 с.
221. Сикора Э. Ф. Лица Каменца Подольского и те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и человеческой фантазии. Харьков : Міськдрук, 2010. 700 с.
222. Скрипник Г. А. Вступ // *Історія української культури. У 5 т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура ХІХ століття.* Київ: Наук. думка, 2006. С. 3–26.
223. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Хмельницький, 2000. 266 с.
224. Слуцький В. Миханчук О. Православ'є на Поділлі. Історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 1995. 176 с.
225. Слуцький В.І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Кам'янець-Подільський, 2002. 116 с.
226. Соломонова Т. Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. : Історія.* Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 109–113;

227. Старенький І. До історії будівництва Георгіївської церкви в Кам'янці-Подільському // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С. 209–215.

228. Степаненко Г. В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2001. Вип. 2. С. 214–227.

229. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) // *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський, 2010. С. 168

230. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.

231. Терещенко А. К., Шевчук О. В. Музичне мистецтво // *Історія української культури* : у 5 т. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 5. Кн. 2 : Українська культура XX – початку XXI століть. С. 325–380.

232. Український драматичний театр: Нариси історії в 2 т. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1. 520 с.

233. Урсу Н. О. Мистецька освіта Кам'яниччини першої третини XX ст. // URL: http://www.rusnauka.com/30_NIEK_2011/Pedagogica/3_96610.doc.htm

234. Урсу Н. О. Митці Кам'янця-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 240 с.

235. Урсу Н. О. Художня освіта у Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – першій половині XX ст. // *Проблеми сучасності : мистецтво, культура, педагогіка* : зб. наук. пр. / [Луган. Держ. ін-т культури і мистецтв; за заг. ред. В. Л. Філіпова]. Луганськ : ЛДІКМ, 2001. Вип. 18. С. 185–193

236. Урсу Н. О., Гуцул І. А. Культурне життя Кам'яниччини наприкінці XIX – всередині XX століття // *Педагогічна освіта: теорія і практика.* 015. Вип. 18. С. 378–84.

237. Філінюк А. Г. Національно-культурне відродження у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття і Тарас Шевченко // *Збірник наукових праць за матеріалами другої Всеукраїнської наукової конференції: “Шевченко і Поділля”*. Кам’янець-Подільський., 1999. С. 208–215.

238. Філінюк А. Г. Постать М. Д. Леонтовича в контексті національно-культурного відродження на межі XIX – XX століть // *Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура (до 125-річчя від дня народження): наук. збірник*. Київ – Кам’янець-Подільський: Медобори, 2003. Вип. 4. С. 80–82.

239. Філінюк А. Г., Григор’єв Р. В. Розвиток художнього театру на Поділлі в 1864–1921 рр.: історіографія проблеми // *Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Вип. 13: Присвячений 75-річчю від дня народження професора Л. В. Баженова. С. 66–85.

240. Філінюк А., Григор’єв Р. Художній театр на Поділлі в 1864–1921 рр. у контексті розвитку музичного мистецтва: рецензія на книгу Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця: ФОП “Вінницька міська друкарня”, 2020. 480 с. // *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні праці*. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Т. 40. С. 255–273.

241. Франко І. Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його «Люборацьких») // *Франко І. Твори: в 50 т.* Київ: Наук. думка, 1980. Т. 27: Літературно-критичні праці (1886–1889). С. 8.

242. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. Київ, 1976–1986. Т. 40. 398 с.

243. Шалак О. Фольклористична діяльність Анатолія Патрикійовича Свидницького (1(13).09.1834 – 6.(18). 08. 1871). До проблеми записування // *Матеріали до української етнології та етнологія*. 2007. Вип. 6 (X). С. 255-260.

244. Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії ХІХ ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)* / [відп. ред. О. П. Реснт]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 10–26.
245. Шемчук Я. Гончарство на Поділлі // *Прапор жовтня*. 1970. 25 липня.
246. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції. Львів : Українські технології, 2005. 528 с.
247. Шульц Н. А. Мистецтво як складова частина культури Поділля кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Арт-простір*. 2015. № 1. С. 67–70.
248. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): Историко-социологический очерк / [Ин-т истории Украины АН УССР; отв. ред. В. Г. Сарбей]. Київ: Наук. думка, 1991. 172 с.
249. Шумада Н. Вступна стаття // *Народні пісні в записах Степана Руданського*. Київ: Музична Україна, 1972. 291 с.
250. Щур Л. О. Культура Поділля в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм*, 2008. Т. 1. С. 198–218.
251. Ян І. М. Історико-культурні умови становлення та розвитку українського музично-драматичного театру останньої третини ХІХ – початку ХХ століття // *Хореографічна та театральна культура України: педагогічні та мистецькі виміри : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–19 квіт. 2013 р.* Київ, 2013. Ч. 2. С. 134–136.
252. Ян І. М. Репертуар українського музично-драматичного театру як чинник збереження культурних традицій української нації (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) // *Культура України. Серія: Мистецтвознавство : зб. наук. пр. Харків. держ. акад. культури*. Харків. 2018. Вип. 61. С. 342–351.
253. Ян І. М. Театральна діяльність осередків «Просвіти» Наддніпрянщини та Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століття // *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб.*

наук. пр. Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ. 2016. Вип. 37. С. 139–148.

254. Ян І. М. Тенденції розвитку українського музично-драматичного театру останньої третини ХІХ – початку ХХ століття // *Культурно-мистецька освіта як складова художнього простору ХХІ століття: зб. матеріалів Міжнар. наук.-творч. конф., 30 квіт. 2014 р. Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв.* Київ. 2014. С. 81–83.

255. Ян І. М. Український аматорський театр Наддніпрянщини: кінець ХІХ – початок ХХ ст. // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2016. № 4. С. 124–128.

256. Ян І. М. Український музично-драматичний театр у соціокультурному просторі кінця ХІХ – початку ХХ століття: монографія. Київ: НАКККіМ, 2020. 320 с.